

A FRANCK-KUTATÁS AKTUÁLIS EREDMÉNYEI
ÉS FELADATAI¹

REZÜMÉ

Sebastian Franck (1499–1542) vallási-filozófiai munkássága a magyar reformációkutatás számára is nagyon fontos. A tanulmány, amely valójában egy kutatási beszámoló, a legújabb nemzetközi és hazai Franck-kutatás eredményeit és még várható feladatait vizsgálja. Igen sok újdonságot hozott Francknak a *Corpus Hermeticum*hoz való viszonya: maga is lefordított (ám nem publikált) fontos részeket. A kutatás három, a továbbiakban még vizsgálandó területet jelölt meg, úgymint (1) Franck misztikus spiritualizmusának hermetikus recepciója, (2) Franck *Corpus Hermeticum*-fordításának filológiai és kultúrtörténeti elemzése, (3) a hermetikus tudás és az irodalmi-esztétikai forma.

KULCSSZAVAK: reformáció; az újjászületés kérdése; spirituális-misztikus tradíció; a *Corpus Hermeticum* hatása és jelenléte; a belső szó

RESÜMEE

Aktuelle Ergebnisse und weitere Aufgaben der Franck-Forschung

Sebastian Francks religiös-philosophische Arbeiten sind auch für die ungarische Reformationforschung von grosser Bedeutung. In der Abhandlung werden die jüngsten Forschungsergebnisse thematisiert, die die Bedeutung Francks Schriften im Kontext der zeitgenössischen Geistesströmungen vorzustellen versuchen. Viel Neues wurde besonders über die Beziehung Francks zu der Tradition des *Corpus Hermeticum* geschrieben. Drei wichtige Aufgaben der Franck-Forschung wurden in dieser Hinsicht aufgestellt, und zwar (1) die hermetische Rezeption des mystischen Spiritualismus bei Franck, (2) die philologische und kulturgeschichtliche Analyse gewisser Abschnitte der Übersetzung Francks und (3) das hermetische Wissen und seine literarische Darstellung.

SCHLÜSSELWÖRTER: Reformation; die Frage der Wiedergeburt; die mystisch-spiritualistische Tradition; der Einfluss und die Anwesenheit des *Corpus Hermeticum*; das innere Wort

¹ A tanulmány az NHFIH-OTKA 116234 számú pályázat támogatásával készült.

Sebastian Franck (1499–1542) viszonylag nehezen megközelíthető intellektuális kapcsolatai, tanulmányai és az úgynevezett *spiritualizmusának* gondolati struktúrái fontos terepét képezik a korszerű hazai reformációkutatásnak is. A 16. század első felének összes *fausti vonását*² magán viselő zaklatott életű katolikus pap, majd lutheránus lelkész, szappanfőző, nyomdász, könyvkereskedő és termékeny szerző sok műfajban alkotott, de nem volt igazán önálló gondolkozó. Őt tartják az első német történelemfilozófusnak, kompilálta ugyan krónikáját (a *Chronica, Zeytbuch vnd Geschychtbibel*³ korábban jelent meg, mint Johann Carion később oly nagy hatású ún. *wittenbergi krónikája*),⁴ ő írta az első német kozmográfiát, szólaggyűjteményének összeállítását, miként sok követőjénél, nyilván Erasmus inspirálta (ez a gesztus további vizsgálatot igényel: hogyan lehetett Erasmus mindig bővített *adagiája* Franck számára műfaji előkép), a nyelvhez való újító viszonya pedig szorosán összefüggött Istenhez fűződő, szavakkal számára nehezen kifejezhető imaginációjával.⁵

Akkor járt az ingolstadti egyetemre, amikor Luther vitára készült Johann Tetzellel⁶ és akkor promoveált (*baccalaureus in artibus*: 1517-12-15), amikor a kinyomtatott 95 tétel már, amiképpen Luther nyilatkozott, *tizennégy nap alatt* bejárta egész Németországot. Járt még Heidelbergben, teológiát hallgatott a domokos-rendi iskolában, mindazonáltal semmilyen értékelhető forrás nem áll rendelkezésre arról, meddig és mit tanult itt. Az még tudható, hogy katolikus pap lett az augsburgi püspökségben, de nem ismert, hol és mikor szentelték fel, hol szolgált még és mit csinált a parasztháború alatt. Élettörténetének még ismerhető eseményeiről jól

² „In ihnen (azaz Paracelsusnál és Francknál) verkörpert sich der 'faustische' Grundzug des Jahrhunderts, ein äußerst eigenwilliger, von religiöser Leidenschaft getragener Individualismus etc.” = Fritz MARTINI, *Deutsche Literaturgeschichte von den Anfängen bis zur Gegenwart*, Vierzehnte Auflage, Stuttgart, 1965, 129.

³ *Chronica, zeytbuch vnd geschychtbibel von anbegin biß inn diß gegenwertig MDXXXI. jar etc.*, Straßburg, 1531.

⁴ *Chronica durch Magistrum Johan Carion / vleissig zusammen gezogen / meniglich nützlich zu lesen*, Wittenberg, 1532, az előszót a szerző 1531-ben datálja.

⁵ A régebbi és újabb szakirodalom általánosan elfogadott, a nyelvfilozófiai vizsgálatokat máig ösztönző álláspontja ez, vö.: Siegfried WOLLGAST, *Einige Bemerkungen zur Bedeutung und Stellung Sebastian Francks*, Weltwirkung der Reformen 1. Berlin, 1969, 271, ill. André SEGUENNY, *Misztika, lutheranizmus és humanizmus között: Sebastian Franck = Teológia és filozófia között. Spiritualisták a 16. században*, Szeged, 2008, 107–130, itt: 121. A nyelvfilozófiai kérdésre visszatérek.

⁶ Népszerű, de a tervezett vitának nagyon használható összefoglalása: Richard FRIEDENTHAL, *Luther élete és kora*, ford.: TERÉNYI István, Budapest, Gondolat Kiadó, 1973, 155–174. (A kilencvenöt tétel).

tájékoztatnak fontos tanulmányok és tanulmánygyűjtemények⁷, műveinek bibliográfiája (mindenképpen bővítendő szakirodalommal) immár negyven esztendeje a kutatás rendelkezésére áll,⁸ a mintegy 16 kötetre tervezett kritikai kiadás nagy erők bevonásával folyamatban van.⁹

A hazai gondolkodás- és művelődéstörténet számára különösen fontos Franck két fiatalkori műve: az egyik egy fordítás 1530-ból, a szerző *Magyarországi György barát* (*Cronica und Beschreibung der Turkey*, Nürnberg)¹⁰ a másik természetesen a Heltai Gáspár számára is mintaadó *Von dem greulichen Laster der Trunckenheit* (Augsburg, Heinrich Steiner, 1531).¹¹ Erről az utóbbi műről és Heltai szándékáról Waldapfel József és Balázs Mihály tanulmányaira is támaszkodva¹² jól argumentált áttekintést ad Utasi Csilla dolgozata.¹³ Legerősebben a német és a magyar mű eltérő fel fogását emeli ki: „1552-ben, Sebastian Franck a részegségről és tobzódásról írt traktátusán alapuló, az erdélyi lutheri reformációt támogató mun-

⁷ Vö.: Horst WEIGELT, *Sebastian Franck und die lutherische Reformation – Die Reformation im Spiegel des Werkes Sebastian Francks = Sebastian Franck (1499–1542)*, hg. von Jan-Dirk MÜLLER, Harrasowitz, Wiesbaden, 1993.

⁸ Klaus KACZEROWSKY, *Sebastian Franck: Bibliographia, Verzeichnisse von Werken, der von ihm gedruckten Bücher sowie der Sekundärliteratur*, Wiesbaden, 1976, C1–221.

⁹ Sebastian FRANCK, *Sämtliche Werke. Kritische Ausgabe mit Kommentar Frühe Schriften*, hg. von Hans-Georg ROLOFF, Peter Lang, Bern, 1993 (14. Bände in Vorbereitung).

¹⁰ Georgius de HUNGARIA (György barát, „Szászsebesi Névtelen”), *Tractatus de moribus, conditionibus et nequicia Turcorum*, Utrecht, 1481. A szerzővel („ő az oszmán világnak első magyar – és sok szempontból első európai feltárója”) és művével TARDY Lajos foglalkozott rendkívüli alaposággal (*Rabok, követek, kalmárok az oszmán birodalomról*, Gondolat Kiadó, 1977). A mű magyar fordítása, részletes jegyzetekkel: *i.m.*, 49–153. Tardy Lajos nem említi Franck német nyelvű nyomtatványát. Franck az átdolgozás függelékében elítél „alle äußerlich Predigt, Ceremoni, Sakrament” és láthatatlan egyházzól ír, ahol „allein durch ewig unsichtbar Wort ohn einig äußerlich Mittel regiert”.

¹¹ *Sämtliche Werke, Kritische Ausgabe mit Kommentar: Frühe Schriften*, Band 1. Text-Redaktion Peter Klaus KNAUER, Bern, Peter Lang, 1993. A mű kézirata nem maradt fenn, az állítólagos 1528-as első edíció ismeretlen.

¹² WALDAPFEL JÓZSEF, *Heltai Gáspárról* = Uő., *Irodalmi tanulmányok*, Szépirodalmi Kiadó, Budapest, 1957, 43–71; ill. BALÁZS Mihály, *Spiritualizmus és felekezetiesség a kései Heltai műveiben* = Uő., *Felekezetiesség és fikció: Tanulmányok 16–17. századi irodalmunkról*, Balassi Kiadó, Budapest, 2006 (Régi Magyar Könyvtár, Tanulmányok 8); HORVÁTH János Heltai Gáspár fabuláiról szólva jelentőséget tulajdonít egyéb Franck-hatásoknak is: a szegény szenvedéseinek, az urak gonoszságának emlegetése „nem is Luther és Melancthon, hanem inkább Franck hatására vall”. Uő., *A reformáció jegyében*, Gondolat Kiadó, Budapest 1957², 382.

¹³ UTASI Csilla, *A XVI. század magyar szépprózája (Heltai Gáspár Száz fabulája a korabeli olvasmányok tükrében)*, doktori értekezés, Újvidék, 2009. Mentor: Dr. Jung Károly.

kájában, a *Dialógusban*, Franckal ellentétben, Heltai a részegséget nem az istenismeret képességét korlátozó jellege miatt ítéli el, hanem azért tartja bűnnek, mert a részeges képtelen betölteni Istentől kijelölt hivatalát”.¹⁴

Átfogó igényű fontos tanulmányok is születtek Sebastian Franck világ- és társadalomképéről. Itt most csak egyetlen markáns megközelítést emelnék ki újra, André Seguenny több nyelven is publikált dolgozatát.¹⁵ A szerző Sebastian Franck jó ismerője, véleményét több primér szöveg alapos elemzése után fogalmazta meg és igyekezett Franck gondolatait elhelyezni a kortárs szellemi mozgalmak tablóján. Ahogyan fogalmazott: „Franck tisztában volt azzal, hogy tanítása számos ponton kapcsolódik más gondolkodók vallási elképzeléseihez”, tehát az utókornak is feltétlenül kontextusba kell helyezni nézeteit.¹⁶ Seguenny módszere az volt, hogy a lehető legtöbbet idézzen Franck szövegeiből és így mutassa be azoknak a hagyományokhoz való viszonyát, *esetleges* önállóságát és újító szellemiségét. Dolgozatának tanulsága az, hogy Franck nem Isten megismerésére, nem is Isten misztikus átélésére koncentrált, hanem a Szentlélek kizárólagos segítségével elérhető üdvözülésre. Nincs tehát szó nála az emberi természet (*misztikus*) felszámolásáról, hanem inkább arról, hogy Isten üzenetét meghallva, megértve új emberré váljon, mintegy újjászülessen: *Die Wiedergeburt ist so vonnöten*. Seguenny arra következtetett, hogy Franck nem magányos, meg nem értett gondolkozó, hanem olyan tanítás (a személyes megélt vallásosság) képviselője, amely iránt főleg a városi patrícius réteg érdeklődött. Ám Franck nem találta meg a legalkalmasabb nyelvezetet, ezért használta a misztika nyelvét.¹⁷

¹⁴ UTASI, *i.m.*, 8.

¹⁵ SEGUENNY, *i.m.*, 5. jegyzet, ill. uó., *Le spiritualisme e Sebastian Franck: ses rapports avec le mystique, le luthéranisme et l'Humanisme = Sebastian Franck (1499–1542)*, ed. Jan-Dirk MÜLLER, Wiesbaden, 1993, 87–102 (Wolfenbütteler Forschungen 56).

¹⁶ André SEGUENNY, *i.m.*, 107. A fordítás Balázs Péter (Szeged) munkája.

¹⁷ André SEGUENNY, *i.m.*: 124. „A spiritualizmusnak a misztikával történő azonosítása ugyanakkor a kétségtelen nyelvhasználatbéli hasonlóságok ellenére is súlyos félreértésnek tekinthető [...] Bár szellemi közösség nem áll fenn tehát köztük, az nem vitatható, hogy Sebastian Franck nem találta meg a gondolatai kifejezésére legalkalmasabb nyelvezetet, s így kénytelen volt a misztika szókincsére fanyalodni.” Magam (Ö. P.) az ún. *nyelvi krízist* szélesebb összefüggésben vizsgálom, a szavak bizonytalansága ugyanis erősen nyomasztotta nem csak Franck, hanem a 16. század teológusainak német nyelvű megszólalásait is. Franck, sok kortársához hasonlóan, maga is kereste Istennek az Ige által történő megragadásához méltó német nyelvű szavakat. Nem mindig találta meg.

Die Wiedergeburt ist vonnöten, „damit wir, in Christum versetzt, neuen Sinn, Willen, Herz, Ohren, Mund und alles überkommen und durchs Wort umgewandelt und wiedergeboren werden.“¹⁸ 1534-ben jelent meg Ulmban (Varnier) a *Paradoxa ducenta octoginta, das ist CCLXXX. wunderred (etc)* című, sok megrázó kételyt feltáró és megválaszoló műve, amit kérdései és paradox logikája szerint általában Franck filozófiai főművének tartanak.¹⁹ Hermeneutikája szerint az Írás betűje meghasadt, önmagával sem egyezik, *der Buchstabe tötet*.²⁰ Az egyik olvasója „itt veri csapra a holt betűt, a másik ott. Amaz úgy érti, ahogyan ott hangzik, emez meg úgy, ahogyan itt.”²¹ Das äußere Wort ist des inneren Schatten (verbum externum interni umbra et simulachrum),²² ez a *Paradoxa (Wunderreden)* legfőbb tanulsága: az ún. *szóteológiával* szemben a *verbum internum* a fény, a szikra. Ez ugyanakkor nehéz helyzet, kommunikálhatatlan tapasztalat. Ne próbáljunk tetteinkkel jámborrrá válni, hanem átlényegüléssel, megifjodással, újjászületéssel – egy fa sem azzal kezdi, hogy gyümölcszeiben jól teremjen, hanem hogy jó földben jó gyökézzel álljon.²³ A német Franck-kutatás a 18. századtól kezdve azt tartja, hogy a nagy hatású, Gottfried Arnold számára is jelentékeny példával szolgáló *Paradoxát* kell főművének tartani.²⁴

A minden intézményi vagy eszmei kizárólagosság ellen lázadó Sebastian Franck a *Corpus Hermeticum* tanulmányozásához is eljutott, sőt ő volt az, aki a mágikus-alkimiai traktátusok közül (elsőként) kettőt németre is lefordított. Itt is az érdekelte, hogy a valódi bölcsesség megragadásához a nyelv vajon elegendő-e? Arra a belátásra jutott, hogy a felekezetek sokaságának és a teológiai vitáknak a betű szerinti magyarázat a legfőbb oka.

¹⁸ *Paradoxa*, Nr. 260. Omnia opera ante regenerationem peccata. Alle Werke vor der Wiedergeburt sind Sünde = *Paradoxa Ducenta Octoginta Das ist Zweyhundert vnd achtzig Wunderreden*, hg. von Siegfried WOLLGAST, Berlin, Akademie Verlag, 1966.

¹⁹ „Höhepunkt im Denken der Zeit”; Siegfried WOLLGAST, *i. m.*, Einleitung XXII.

²⁰ *Paradoxa*, *i. m.*, Vorrede, 8. ill. 2. Korinthusbelikhez, 3. 6: „nem betűé, hanem léleké; mert a betű megöl a lélek pedig megelevenít” („nicht des Buchstabens, sondern des Geistes. Denn der Buchstabe tödtet, aber der Geist macht lebendig”).

²¹ „Der sticht den toten Buchstaben da an, dieser dort. Der versteht ihn, wie er da lautet, dieser wie er dort klingt”, *Paradoxa i. m.*, Vorrede, 11.

²² *Paradoxa*, *i. m.*, Nr. 125, 206.

²³ *Paradoxa*, *i. m.*, Nr. 260, 406–407. „Der Baum fängt nicht an, an den Früchten gut zu werden, sondern an der Versetzung, Impung und Eintropfung.”

²⁴ A *Paradoxa* néhány paragrafusának a Bibliával, elsősorban a zsolttárokkal való szoros kapcsolatának értelmezésére történt már a magyar szakirodalomban is (esetleg folytatható) kísérlet: ÖTVÖS Péter, *Három psalmus a „Paradoxa” fényében*, Acta Historiae Litterarum Hungaricarum, Tom. XVIII, Szeged, 1981, 37–42.

A *Corpus Hermeticum*ban kereste a Bibliával egyenértékű alternatív kinyilatkoztatást. Kétségtelenül úttörő szerepe volt abban, hogy pogány szerzőkre mint az isteni igazság képviselőire hivatkozott.²⁵ Az egységesnek semmiképpen sem tekinthető iratcsalád²⁶ két könyvét fordította tehát le. Fordítása nem jelent meg (erre még visszatérek), közvetlen hatása nem mérhető, ám mégis ismert lett, mert (amiképpen a legújabb kutatás erről filológiaiilag is megbízhatóan referál) egyéb, német nyelvű műveiben sokszor olvashatunk utalásokat a *Corpus Hermeticum* szövegére.

A Franck-kutatás hazai programjainak résztvevői mindig figyeltek a nemzetközi, elsősorban a német nyelvű aktuális eredményekre és igyekeztek azokat termékenyen felhasználni. Keserű Bálintnak a magyar Franck-kutatás számára irányadó tanulmánya után viszont éppen négy évvel később jelent meg Kristine Hannak (tudományos munkatárs a marburgi Philipps Egyetemen) nagyívű tanulmánya Sebastian Franck *Corpus Hermeticum* értelmezésének talán legfontosabb megoldásáról, az ún. *inneres Wort* jelentőségéről.²⁷ Franck hermetikus érdeklődésére és *Corpus Hermeticum*-fordítására már felfigyelt a hazai kutatás²⁸ tudja majd hasznosítani a fiatal kutatónő megfigyeléseit és ötleteit. Három kérdés köré rendezte vizsgálatát: 1. Franck misztikus spiritualizmusának hermetikus recepciója; 2. A Franck-fordítás néhány helyének filológiai és kultúrtörténeti elemzése; 3. A hermetikus tudás és az irodalmi-esztétikai forma.

Franck életének utolsó évében, 1542-ben látott hozzá a tényleges fordításhoz.²⁹ Az 1532-es bázeli Ficino-fordítás ott volt a könyvtárában,³⁰ is-

²⁵ Erről, igen részletesen és hazai irodalomban elsőként: KESERŰ Bálint, *Sebastian Franck és a „platonista-hermetikus kereszténység”* = Acta Historiae Litterarum Hungaricarum, Szeged, 30(2006), 143–149.

²⁶ A *Corpus Hermeticum* szövegtörténetéről, latin fordításáról és filozófiai jelentőségéről magyar nyelven: HAMVAS Endre, *A lélek megváltásának hermészi útja. Hermes Trismegisztosz és a platóni hagyomány*, Szeged, 2008.

²⁷ Kristine HANNAK, *Pymander als inneres Wort. Sebastian Francks Übersetzung des Corpus Hermeticum in der Tradition der Logosmystik* = Peter-André ALT–Volkhard WELS (Hrsg.), *Konzepte des Hermetismus in der Literatur der Frühen Neuzeit*, K&R unipress in Göttingen, 2010 (Berliner Mittelalter- und Frühneuzeitforschung Bd. 8.), 297–321.

²⁸ Vö. 24. jegyzet.

²⁹ A még nem publikált kézirat fordítás címe: *Mercurij Trysmegisti, wellicher zurzeit Abrahe, vor der / Bibel gelebt, vnd (...) vnnder den Heiden vor Mosis so hoch=ding von Gott (...) geschrieben hatt / Asclepius vnd pimander / ietz erst an Ernhaften vnnd wolgeachten S. K. verdeutsch.*

³⁰ v.ö.: *De potestate et sapientia dei*, A. BRUCKNER, *Verzeichnis der hinterlassenen Bücher Sebastian Francks*, Zeitschrift für Bibliothekswesen 54(1937)/6 286–289.

merte, olvasta és idézte már az 1534-es *Paradoxa* rövid *csodabeszédeiben* is: Deus solus bonus (Gott ist allen gut), *Paradoxa* Nr. 4., csak „wenige Ein-gekehrte, geistliche Leute, zum Beispiel Abraham, Hermes Trismegistus, Hiob, Noah etc.” hiszik azt, hogy egyetlen Krisztus és egyetlen Isteni szó volt.³¹ Arra is van bizonyíték, hogy ugyan használta Ficino előszavát, de szerinte Hermész Trismegisztoz Ábrahám idejében élt és sokkal világosabban beszélt, mint Mózes: „Zum anderen hab ich in meiner Arch³² geschrieben / Hermes Trismegistos / so vor Mose zur zeyt Abrahe gelebt hat / hab heller von Christo geschriben dann Moses.”³³

Kristine Hannak igyekezett a soha meg nem jelent, így közvetlen hatás nélkül maradt fordítás több elemének egyéb Franck-művekben való megjelenését felmutatni. Ez nagyon fontos és a recepció szempontjából egyenesen kikerülhetetlen vállalkozás.

Amiképpen azonban, Ficinótól eltérően, Hermész tevékenységét Ábrahám idejére teszi, a *Corpus Hermeticum* szövegének értelmezésében is tesz – Hannak szerint – sokatmondó változtatást. A *Guldin Arch* igen jelentős, de teológiai és filozófiai mélységében a *Paradoxá*hoz nem mérhető összefoglalása vizsgálja a *belső szó* (*pymander*) hatókörét:

Nun diser Hermes schreibt / wie Gottes wort mit jm gereht (da er mentem dei oder Pymander nent) hab jnerlich vnd in alles gelert (...) vnd sagt zu jm / in jm. Das licht bin ich / ein gmüt / dein Got (...) Das gemüt aber Got der vater / Dise haben kein vnderscheyd von einander / es ist leben vnd wesen.³⁴

Franck kiegészítése az *jn im*, azaz *benne*. *Pymander* Hermésznél Isten szavát jelenti, a keresztény kontextusban ez maga a *Logos*. Mikor tehát Franck a hermészi *Pymandert* a *Logos* hangjaként interpretálja, *belső kinyilatkoztatásról* (Offenbarung) beszél. Ez, ahogyan Hannak hangsúlyozza, a keresztény dogmához nyit utat.

Hasonló vizsgálódási terep a görög *nous* német nyelvű interpretációja: *nous* = ném.: *Geist*, Franck mégis inkább az ófelnémet (*althochdeutsch*) *gemüth* szót használja. (*Gemüt, gemuot* = az érzékelés központja, 'fühlende

³¹ Novum testamentum in veteri velatum, et sepultum in omnium cordibus, Das Neue Testament, im Alten verdeckt und begraben, ist in aller Menschen Herz, *Paradoxa*, i.m.: Nr. 85.

³² Sebastian FRANCK, *Die Guldin Arch darein der kern und die besten hauptspüch der Hayligem Schrift ... verfasst vnd eingeleybt sind*, Augspurg, Steiner, 1539.

³³ Sebastian FRANCK, *Die Guldin Arch*, i.m., 428r., HANNAK, i.m., 303.

³⁴ Az 1539-ben megjelent *Guldin Arch* tartalmazza a *Corpus Hermeticum* első traktátusát németül, Franck fordításában.

Seele', 'fühlendes Herz', lelkület, érzelem, szív, lélek, sőt, a költészetben maga az ihlet). Franck egy olyan terminust választott a középkori logozmiztikából, ami pl. Eckart Mester prédikációiban a lélek legbenső és legnemesebb részét (*den innersten und höchsten Teil der Seele*) jelenti. Tehát: belső részesedés Istenből a *gemüth* által, *das gemüt inn vnserm jeden ist Got*.³⁵

Erős, de megengedhető túlzással azt a tanulságot kell (elődök, minták tükrében és a keresztény dogmatika szempontjából) vizsgálni még, miképpen és milyen szándékkal recipiálta Franck a hermetikus szövegeket a belső szóra.³⁶

³⁵ A Corpus Hermeticum 1706-os fordítása is a *gemüt* szót használta, később viszont már a 'Vernunft' és 'Verstand' fogalmakkal helyettesítették, vö.: Monika NEUGEBAUER-WÖLK, Nicolai – Tiedemann – Herder: *Texte und Kontroversen zum hermetischen Denken in der Spätaufklärung = Antike Weisheit und kulturelle Praxis: Hermetismus in der Frühen Neuzeit*, Hrsg. von Anne-Charlott TREPP–Hartmut LEHMANN, Göttingen, 2001, 397–448.

³⁶ Kristine Hannak a közelmúltban önálló könyvbe foglalta további kutatásra serkentő eredményeit: Kristine HANNAK, *Geist-reiche Kritik. Hermetik, Mystik und das Werden der Aufklärung in spiritualistischer Literatur der Frühen Neuzeit*, Hg. von Achim AURNHAMMER, Wilhelm KÜHLMANN, Jan-Dirk MÜLLER, Martin MULSOW und Friedrich VOLLHARDT, De Gruyter, 2013.